

Александр фон ПЛАТО

СВІДКИ ЕПОХИ ТА ГІЛЬДІЯ ІСТОРИКІВ

Пам'ять, комунікативна передача переказів минувшини та колективна пам'ять в якісній історичній науці – проблемний нарис¹

Вступ: проста історія

Двадцять років тому я брав інтерв'ю в пана Кроненберга. Він народився в 1900 році, походив із сім'ї робітників, ще 1918 року був мобілізований до військово-морського флоту, як стверджує – брав участь в радянській революції у Вільгельмсгафені, в Каппівському путчі, був комуністом за часів Веймарської республіки та учасником руху Опору в період Третього рейху. Його представили мені як «автентичного свідка Листопадової революції» – в одній із шкіл, де він саме знайомив учнів старших класів із подіями Листопадової революції наприкінці Першої світової війни. Як свідок епохи у сімдесятих роках Кроненберг набув великої популярності спочатку на Заході, де боровся за визнання його учасником руху Опору в шістдесятих роках, а потім і на Сході, де вважався свідком епохи, а саме – Листопадової революції та руху Опору.

Мені знадобилися два інтерв'ю, аби з'ясувати, що дуже великі сумніви викликає твердження про те, що він, нібито, пережив Листопадову революцію та був активним учасником руху Опору. Я пройшов слідами його реальної історії та історії, яку він розповідає про себе. Мені, як досліднику біографій, обидві вони здалися цікавими та гідними інтерпретації з позицій історіографії, однак я повинен був також з'ясувати, чи не вдався він у своїй історії до «неправди», та спитати себе, чому він розповідав свою історію інакше, ніж це постає з інших джерел, зокрема, з його власних листів. Але як «постачальник-дописувач» меморіальних закладів я мучився сумнівами: хіба має для екскурсій в музеях чи для шкільних учителів таке вже й важливе значення той факт, чи пан Кроненберг сам пережив те, про що розповідає? Хіба не була для педагогів важливішою та обставина, що він мав «кваліфікацію професійного свідка епохи» та міг у навчальних закладах, меморіалах і кабінетах традицій за 20 хвилин наповнити аурую автентичності, зобразити переконливо й так, щоб це викликало

емоційне співпереживання, те, що мало бути викладено школярам на уроці чи екскурсантам під час екскурсії?

Історія пана Кроненберга містить чимало елементів, які стосуються теми «Свідки епохи як природні вороги гільдії істориків»². На перший погляд йдеться лише про питання правдоподібності, навіть про правдоподібність свідків епохи, що можуть по-різному бути означеними для завдань науки, меморіалів чи шкіл. Але вже ті проблеми, що постають, так би мовити, із постаттю самого пана Кроненберга, відзначаються глибшою комплексністю.

Історії, які він розповідає, вигадані чи ні, висловлюють дещо й про їх автора, про соціально-політичну ситуацію у 70-х і 80-х роках ХХ століття, але, насамперед, усе ж таки – про самого оповідача. А відтак вони вимагають історичної інтерпретації, а саме – через науковців, які самі зв'язані з колами сучасників, поколіннями, політично-світоглядними орієнтаціями тощо³.

Хоча б і тому, що пан Кроненберг уже помер, та й музеїв щодо Каппівського путчу, а також соціально-політичних подій у 70-х і 80-х роках більше не існує, наприклад, у школах та університетах, де він охоче й часто виступав – ні на Заході, ні, насамперед, на Сході Німеччини, де після 1989 року водночас із НДР зникли й практично всі відповідні «кабінети традицій».

Німеччина – характерний приклад того, що таким постатям як Кроненберг йдеться не тільки про питання правдоподібності. На перший план висувається значення суб'єктивних спогадів та суб'єктивних джерел узагалі, конструювання власних біографій в рамках сучасності, яка має певні проблеми стосовно минулого, значення минулого досвіду, набутого за умов колишньої соціально-політичної обстановки, для обстановки нової, конфлікти як у суспільстві, так і між поколіннями, щодо ставлення до минулого, оцінки чи навіть присутності минувшини в сьогоденні. Якби я замість пана Кроненберга обрав людину, яка вижила в Освенцімі, відразу б з'явилися інші симпатії та ідентифікації, застороги та складності стосовно поводження із правдоподібністю проблемних спогадів, а якби я обрав людину, депортовану на примусові роботи в таборах, актуальність дебатів про відшкодування для таких людей відразу б набула ефективності; якщо б я зупинив свій вибір на вигнанцеві та його давніх переконаннях і прагненнях, то в інтерпретацію влились би політичні ідентифікації іншого роду. Який дослідник, котрий вивчає сучасну історію, почав би заперечувати той факт, що всі ці ефективності чи «політичні коректності» зачарували б і його щодо

вибору теми, забезпечення слушності тезисів або стосовно інтерпретації в цілому. Занадто часто протягом останнього століття вносилися корективи в сучасну історію чи переписували її заново.

Що це означає для історичних наук та для роботи з меморіалами? І як впливають одне на одне наука, узята в історичному контексті, загал свідків епохи, суспільне оточення, педагогічні цілі та медіальна презентація? У спробі відповісти на ці питання я не торкнуся не тільки принципових аспектів щодо суб'єктивних джерел індивідуальної та колективної пам'яті, а й також стосунків між пам'яттю та відношенням до дійсності в інтерв'ю та техніки проведення інтерв'ю.

Суперечка щодо суб'єктивних джерел

Суперечка навколо Кроненберга не є чимось новим. Хто працює із суб'єктивними свідченнями-спогадами й зокрема з результатами опитування свідків епохи, той ступає по хитких дошках і лавірує між Сціллою та Харібдою, між двома великими групами критиків: з одного боку перебувають ті, хто так само принципово не визнає як питання щодо значення суб'єктивності в історії, так і суб'єктивні джерела спогадів, а також обмежується такими сучасними тим подіям «традиційними» джерелами як адміністративні акти, а з іншого боку – ті, хто хоча й користується такими джерелами, проте тільки як тогочасними моментальними знімками тих подій, причому заперечується будь-яка доказовість стосовно зв'язку з минулою дійсністю.

Спілла чи традиціоналісти

Із часів історизму серед істориків точиться суперечка щодо значення для історіографії суб'єктивних джерел, зокрема щодо суб'єктивних свідчень-спогадів. Під суб'єктивними свідченнями-спогадами розуміють дуже різні джерела: з одного боку – всі матеріальні свідчення щодо власного життя та діяльності, такі як щоденники, фотоальбоми, приватні фото- чи кіноплівки, оповіді про видатні події (такі як війни, [політичні] злочини, перебування у в'язниці, втеча чи перебування в полоні), листи, шкільні твори, автобіографії й тому подібне, що з'явилися на різній часовій відстані від подій, але створені відповідними особами самостійно. Крім того, існують свідчення та оцінки третіх осіб, оповіді свідків епохи, письмові та усні свідчення свідків постфактум, які також відзначаються різною

наближеністю до подій, тенденцій або осіб, котрі досліджуються. А часто йдеться і про джерела, створені у формі діалогу вже після того періоду, що є предметом дослідження, такі, наприклад, як інтерв'ю на носіях відео- чи аудіоінформації.

Багато критичних пунктів, які застосовуються проти суб'єктивних джерел, могли б також бути застосовані проти інших джерел, зокрема проти адміністративних актів, які закладаються суб'єктами в державних або адміністративних установах із специфічними інтересами. Головними пунктами критики, до яких слід ставитися серйозно, насамперед щодо суб'єктивних джерел, були і є такі:

- що як суб'єктивні джерела передають лише спогади окремих осіб і не дають можливості для обґрунтованого узагальнення щодо опитуваних осіб;

- що виникли внаслідок суб'єктивних інтересів;

- що є здебільшого джерелами, як, наприклад, автобіографії, записані через тривалий час після описаних подій і нерідко з наміром забезпечення легітимації.

Ніщо не є настільки оманливим, як спогади чи пам'ять, на які накладалися нові події та досвід.

Усні джерела виникають, крім того, здебільшого в діалозі з іншими, що в переважній більшості є також такими, що оцінюються – і таким чином створюють свої власні джерела; вони щонайбільше дають певні свідчення про відповідну сучасність і точку зору учасників або про коди їхнього порозуміння, чи відмову від нього, чи ідентифікації.

Я хотів би точніше розглянути ці критичні пункти та обговорити, принаймні для прикладу, ті проблеми, що регулярно виникають у процесі спілкування із цими джерелами, та ті результати, що були досягнуті в цій суб'єктивній перспективі.

Непорозуміння ?

Частина критичних пунктів, які є в розпорядженні всіх тих, хто займався питаннями «досвіду», чи значення «суб'єктивності», ґрунтуються на двох грубих непорозуміннях: одне з них полягає в тому, що в роботах із ментальної історії первинним завданням нібито є точні спогади про певні події та їх відображення, а згідно з іншим непорозумінням, науковці, котрі досліджують ментальну історію, нібито ставляться до джерел спогадів некритично, занадто ідентифіковано та в наївній упевненості в їхній правдоподібності. Ця частина критики не призведе до жодних результатів, якщо розглянути напрям

дослідження та цілі таких досліджень: часто в таких випадках саме і йдеться про «суб'єктивність» в історії, а для цього необхідні особливі джерела, котрі зможуть розповісти нам дещо про цю суб'єктивність. Той, хто критикує суб'єктивність джерел, мав би насправді критикувати не джерело, а тематику як іррелевантну. Це, однак, було б більше ніж сумнівним, бо означало б нехтування одним, хоча й не суттєвим елементом історії, а саме – залишення поза увагою суб'єктів у їхньому ставленні до примусів та можливостей їхньої епохи, їхніх точок зору, їхнього досвіду та, зрештою, їхнього осмислення. Саме Німеччина стала майже екстремальним прикладом подібного явища, котре обмежить політичну культуру й призведе до втрат майбутньої історичної науки, якщо вона не зважатиме на суб'єктивний досвід і осмислення історії. Десятиліття після Другої світової війни та їхня політична культура визначалися також дебатами щодо націонал-соціалістичного минулого. І неможливо було б зрозуміти причин краху Веймарської республіки, підйому націонал-соціалізму та підготовки до Другої світової війни, якщо б, як пояснення, не бралось до уваги відчуття «національної ганьби» поразки в Першій світовій війні та неприйняття Версальської мирної угоди чи, наприклад, різних угод про репарації, що мало місце серед широких кіл населення. Чимало дослідників із галузі сучасної історії звернулися до таких тем, як на політично-адміністративному рівні про «політику щодо минулого» (Фрай, 1999, Райхель 1995), так і на інших рівнях передачі переказів із покоління в покоління, аж до суб'єктивного включно.

Осмислення та передача з покоління в покоління

Отже, в більшості досліджень із галузі ментальної історії йдеться не про точні спогади щодо подій, а про осмислення колишніх життєвих подій та досвіду. Проте зазвичай саме пам'ять, і зокрема її неточні результати спогадів, є центральним пунктом, на якому робить свій основний акцент критика суб'єктивних джерел спогадів. Мовляв, пам'ять нібито є субстанцією, не гідною довіри, а її зміст перекривається та змінюється пізнішими пережитими подіями та результатами осмислення, іншими пізнішими оцінками та новим соціальним оточенням. І справді, саме про це і йдеться: пам'ять є дуже чутливим інструментом і її результати важко піддаються інтерпретації. Ми живемо у сплетінні старих і нових досвідів, які визначають наші сьогоднішні позиції та оцінки. Ми хоча й не пригадуємо абсолютно точно, проте, все ж таки без досвідів, які нагромаджуються та

перекривають один одного, не маємо не тільки минулого, а й, напевне, також і орієнтації в сучасності, без здатності до ідентифікації, без емоційних емпатій і уваги. Тобто, незважаючи на недостатньо точні спогади, ми говоримо про пам'ять, маючи на увазі не тільки індивідуумів, а й про колективну пам'ять і навіть про колективні ментальності в цілих суспільствах. Кожен окремих індивідуум, політика, реклама та журналістика зважають на такі спогади та види ментальності. Закономірно? Чи такі феномени – в дусі позитивістського висновку – не піддаються науковому аналізу? Відповіді на такі «прості питання» ставлять перед проблемами всю гільдію істориків, а не тільки науковців із галузі ментальної історії.

Насамперед: свідки епохи є не тільки свідками подій, пережитих по-різному залежно від особистості кожного окремого індивідуума, вони, свідки, ще й перебувають у відповідному актуальному контексті, що просто зветься «культурою пам'яті». Цей контекст також визначає переживання ними певних подій, структурує їхню презентацію, ймовірно, також їхні спогади, дає їм визнання та тепло, за що окремі з них по-своєму виявляють вдячність через свою поведінку – і пан Кроненберг являє собою в даному випадку особливий приклад.

Крім того, відбувається вербалізація спогадів за жанрами оповіді, яка, певною мірою, створює ливарні форми надіндивідуального зразка. До цього належить наше зростання серед казок і легенд, написання шкільних творів певного змісту та із основною думкою – чи наша манера розповідати анекдоти, зображувати чи стверджувати себе без занадто явного самовихваляння. Навіть манера створення досьє чи написання статей орієнтується на спеціальні традиції щодо форми. Тому з часів діяльності Моріса Гальбвакса, який уже в 20-х роках розглядав питання соціальних умов для спогадів, кажуть не про індивідуальну, а про колективну пам'ять (1996 р., уперше – 1925 р.).

Від комунікативної до культурної пам'яті?

Історичні науки (але також, і особливо, музеї та меморіали) пов'язані із свідками епохи міцніше, ніж це здається на перший погляд: концепції організаторів таких виставок, як, наприклад, на тему націонал-соціалізму, в багатьох випадках виникли в такому суспільно-політичному контексті, який ще був тісно пов'язаний із свідками епохи. Та й самі історики мовою, оцінками, визначенням пріоритетів тощо зв'язані з їхнім генераційним контекстом, специфічним для їхнього прошарку чи статі. Це призводить, щонайменше частину з них, до

того, що вони називають безпосередню передачу переказів про події їхніми учасниками та свідками – «комунікативною передачею переказів від покоління до покоління», як це було, наприклад, у випадку Елізабет Доманські та Гаральда Вельцера (1999 р.) у розвитку понятійності Алейди та Яна Асманів⁴. На відміну від цього поняття «комунікативної пам'яті» означає для них більше, ніж тільки передачу переказів про події свідками епохи, а саме: «Під «комунікативною пам'яттю» вони (Асмани) розуміють такі події, а також пов'язані з ними такі стратегії спогадів, про які домовляються колективи в рамках складного процесу дискурсивних стратегій». (Доманські / Вельцер, 20).

До колективів, про які тут ідеться, належать, наприклад, як сім'ї, середовища, партії чи навіть нації, так і певні групи людей, для яких дуже важливою є особлива пам'ять про страждання та переслідування чи досягнення та героїчні вчинки. Із наведених вище причин вони самі беруть участь у визначенні спогадів. Таким чином спогади – спочатку вони розуміються як спогади індивідуальні – заднім числом позбавляються тієї неупередженості, об'єктивності, що й робила їх чисто індивідуальною пам'яттю. Ми пригадуємо щось уже таким чином, який посиляється на колективні соціалізаційні інстанції, в рамках колективів, що такі спогади чи уявлення сприймають, підтверджують чи відкидають, і ми розповідаємо про пережиті події в оповідальних формах, які, у свою чергу, структурують пам'ять.

У цьому й полягає глибша комплексність нашої проблеми, вона стане ще складнішою із плином часу, коли домінуючі колективи – не тільки свідки епохи – зміняться, чи коли виникнуть нові домінування, що на момент їхнього виникнення могли впливати на спогади тільки дуже слабо чи й зовсім не могли: наступні покоління не мають таких ціннісних взірців і досвідного горизонту, що були б повністю аналогічні ціннісним взірцям і досвідному горизонту свідків епохи. У кожної людини є відчуття того, що, старіючи, вона репрезентує автентичний досвід. Тим приголомшливішою є така ситуація, коли «справжня» історія, історія, що написана, представлена по телебаченню чи на виставках, тим особам, які цю історію пережили, являється як щось чуже чи навіть вороже. Для первісних свідків епох⁵ це досить сумна ситуація. Для тих свідків епохи, для кого їхнє свідчення є справою звичною, знецінювання їхнього досвіду є, певною мірою, смерть перед фізичною власною смертю.

Наскільки має посилюватися пригнічений стан свідків епохи, коли наступні покоління приступають до оцінки нещодавнього минулого без традиційної прихильності до колишніх друзів, приятелів або нації

– прикладом цього є реакція на виставку «Злочини вермахту». Адже, як страждання, так і подвиги створюють самосвідомість буття особливими репрезентантами історичної дійсності. Через це в багатьох відношеннях свідки епохи дуже ускладнюють роботу меморіалів або історичних наук. Саме емоціональність свідків епохи, що може бути корисним елементом у дидактиці меморіалів, водночас ускладнює, як відомо, не тільки роботу наукових дослідників, а й діяльність меморіалів. Слід згадати хоча б конкуренцію між тими, хто пережив концтабори, та колишніми в'язнями радянських таборів стосовно виставочних площ меморіалів в тих місцях, де обидві групи мають документувати різне минуле. В'язні колишніх спеціальних таборів показують, крім того, як через вплив домінуючих загалів змінюється оцінка та як вона впливає на пам'ять. Якщо іще в п'ятдесятих роках ці в'язні були навіть для соціал-демократії тими свідками проти Радянського Союзу в холодній війні, страждання яких сприймалися з великим розумінням, то ця ситуація змінилася за часів політики розрядки настільки, що багато хто з колишніх в'язнів спеціальних таборів вже не розповідали про часи свого ув'язнення навіть своїм дітям, аби не бути запідозреними у приналежності до колишніх нацистів. Гіркота, спричинена такою обставиною, змінює їхню пам'ять: вони почуваються, навіть на Заході, як «група жертв», яку ніколи не брали до уваги, навіть в 50-і роки, хоча про багатьох із них багато писали в газетах і вони самі мали можливість виступати у засобах масової інформації. Дослідження цього феномена є, до речі, характерним прикладом дослідження з галузі ментальної історії, яке за допомогою порівняння суб'єктивних джерел з іншими джерелами досягало своїх результатів, і водночас є прикладом проблематичності ведення в Німеччині дискусії про «порозуміння» чи «домовленість» щодо «стратегій спогадів» колективів у комунікативній пам'яті. Скоріше це – і я сподіваюсь привезти свій самовар до Тули цих теоретиків – *суперечки та розлад*, які панують між різними колективами з відповідно власними традиціями та міфами, котрі стали самостійними, що так впадає в око у нас в країні, та *короткочасність і недовговічність* будь-якого порозуміння щодо стратегій спогадів, які відзначають Німеччину ХХ століття з різними картинами щодо Першої світової війни, націонал-соціалізму, розподілу Німеччини, обох диктатур чи холодної війни. Але, можливо, саме ця роздробленість і робить примусові заходи щодо домовленості, тиск щодо досягнення консенсусу всередині окремих колективів тільки ще нагальнішими, навіть якщо вони є дуже нетривалими, аби дійти до

маніфестації чи презентації об'єктів і ритуалів і, таким чином, крокувати вперед до «культурної пам'яті». «Як «культурну пам'ять» вони (Асмани) позначають такі об'єкти та ритуали, де здійснюється маніфестація подібних стратегій (спогадів).» (Див. Даманські та Вельцер (1999 р., 20).

Які часові рамки розглядаються в даному випадку? Про «домовленість» щодо такої «маніфестації» в пам'яті якоїсь культури можна вести мову хіба що тільки по завершенні тривалого періоду передачі переказів від покоління до покоління та ритуалізації, якщо ці маніфестації відзначилися також і тривалою стабільністю, що виходила за рамки поколінь. Слід згадати тільки спогади про Другу світову війну: й донині залежно від середовища та покоління мали місце тільки *змінні* домовленості та ритуалізації. Великі музеї та меморіали не змогли дійти згоди навіть щодо зображення розладу та непримиримості, що панують між спогадами. Мені особисто обидва різновиди пам'яті, як комунікативної, так, іще більшою мірою культурної, здаються, все ж таки, скоріше виразом теорії довгих хвиль в якомусь суспільстві чи в якійсь культурі.

Тому сама Алейда Асман, закономірно, описує культурну пам'ять, як «пам'ять, що виходить за рамки певних епох і яку підтримують нормативні тексти», а комунікативну пам'ять, як «пам'ять спогадів, переданих усним шляхом, яка, зазвичай, об'єднує три покоління» (Алейда Асман, 1999 р., 13). Вона цитує⁶ Райнгарда Козелека (1994 р.), який писав, зважаючи на Шоах (поняття, що виникло у зв'язку з фільмом німецьких кінодокументалістів про злочини нацистів, скоєні проти євреїв): «Із зміною поколінь змінюється також і предмет спостереження. Із насиченого досвідами, сучасного минулого тих, хто вижив, виникає чисте минуле, яке вийшло з-під впливу досвідів. (...). Із вимираючими спогадами дистанція не тільки стає більшою, але й змінює також свою якість. Невдовзі розмовляють тільки досьє, насичені зображеннями, фільмами, мемуарами». (14).

Невідомо, чи Козелек тверезо описує цю «зміну якості» лише як певний перехід, причому в кожній якості залишається її власне право, чи він вважає тільки нову якість справжнім поступом у напрямку науки, що взагалі поставило б сучасну історію під сумнів. Останнє він, здається, має на увазі в наступній цитаті: «Моральна збентеженість, приховані захисні функції, обвинувачення та розподіл провини історіографії – всі ці стратегії опанування минулого втрачають своє політично-екзистенціальне відношення, вони “вицвітають” на користь наукового індивідуального дослідження та керованих гіпотезами аналізів»⁷.

Асман ставить питання, що є для мене добре зрозумілим, чи повинна «історія» спочатку «померти» в умах, серцях і тілах потерпілих, перш ніж зможе знову піднятися як фенікс із попелу досвідів» (14). Отже, на думку А. Асман, згідно із цією точкою зору, об'єктивність «є питанням не тільки методу та критичного стандарту, а й модифікації, вимирання, “вицвітання” – зникнення почуття страждання і потерпання» (14). По відношенню до Шоах нинішня ситуація здається майже зворотною. Вона продовжує: «Тоді як певні види пам'яті починають відступати на задній план, такі як навчальна пам'ять, освітня пам'ять і, по відношенню до Шоах, – досвідна пам'ять (свідки, які ще живуть – **А.ф.П.**), очевидно, набувають значення інші форми пам'яті, такі як пам'ять засобів масової інформації чи політики» (15).

До цього можна додати, що, навіть якщо прийняти уявлення Козелека, цей перехід від «насиченого досвідами, сучасного минулого» до «чистого минулого» сам має залишатися чи стати предметом історичних досліджень.

Уже в цьому стислому викладі стає зрозумілим, наскільки міцно пов'язані між собою «історія та пам'ять», «досвід і сучасна історія», наскільки принциповими є ті вимоги, що висувуються, особливо до сучасної історії, переходами від комунікативної до культурної пам'яті, і що можна було б втратити, якби це «насичене досвідами минуле» зі всіма його «стратегіями щодо подолання минулого» само не залишалося чи ставало предметом досліджень. До такого дослідження саме й належить документація та аналіз спогадів тих, хто ще живе, та їхня передача до «чистого минулого», яке тоді не зовсім було б таким уже й чистим: свідки епохи не вмирають простою смертю, як це було колись, у них тепер є довге масмедійне життя після смерті, їхні свідчення стають частиною масмедійної «культури пам'яті» та впливають на колективну пам'ять у Німеччині ще більше, ніж це було раніше.

Усе ж таки для гільдії істориків велике значення повинне мати також і питання стосовно ефективності спогадів, переданих переказів, традицій або навіть колективних міфів. Чому легенди щодо битви Германа набули такого впливу тільки в XIX столітті з виникненням почуття національної солідарності? Чому в 1923 році після окупації Рурської області французькими та бельгійськими військами навіть робочий рух був охоплений хвилею «національних заворушень», а комуністичного функціонера на прізвище Радек привело до могили німецького націоналіста-бомбиста на прізвище Шлагетер? Яке значення мало складне відношення Німеччини до євреїв і росіян після 1945 року і донині? Чому злочини націонал-соціалізму мають

настільки вирішальне значення для нинішніх дебатів політичної культури, хоча вже неодноразово пророкували кінець їхньої вірулентності, а організації були створені «всупереч безпам'ятству», так що «політика зі спогадами» може творитися й донині?

*Екскурс: приклади з дослідницької роботи –
політичні розлами в Німеччині та їхнє опрацювання*

Із питання спогадів (ф.Плато, 1998 р.). Протягом останніх двох десятиліть ХХ століття дослідження в царині ментальної історії добре зарекомендували себе в різних сферах і продемонстрували особливі результати:

- так, наприклад, стосовно порушення міжгенераційних питань, тобто, коли йдеться про «трансфер досвіду» між поколіннями, як, скажімо, в питаннях безперервності та зламу щодо стилів виховання, систем цінностей, освітянських завдань тощо, чи, конкретніше: наслідків, які мали місце для наступних поколінь внаслідок репресій, втечі та вигнання чи взагалі великих потрясінь;
- стосовно питань осмислення політичних зламів, насамперед – націонал-соціалізму, денацифікації, перебування в полоні і тому подібного, та НДР у приватному житті;
- у розгляді індивідуальних чи колективних моделей осмислення минулого або значення колективних міфів;
- у дослідженнях міжстатевих стосунків, виникнення та значення характерного для певної статі розподілу праці чи внутрішньородинних стосунків у цілому;
- стосовно постановок питань щодо секуляризації, релігійності та побожності чи щодо біографічних зламів у політичних або світоглядних позиціях та орієнтаціях узагалі;
- у розгляді змін у перебігу та в історії життя в рамках певних історичних процесів, наприклад, із питань підйомів та спадів у певній сім'ї та їхнього значення, або стосовно отримання/підвищення кваліфікації в старих і нових професіях (наприклад, після 1945 року чи після подій 1989 – 1990 років⁸);
- чи з таких же загальних питань стосовно відмінностей у культурі спогадів, наприклад, на Сході та Заході та їхніх наслідків.

Не такими плідними були дослідження, спрямовані на реконструкцію подій і процесів у рамках розгляду Oral-History. Це справді

порушує питання про спогадову спроможність нашої пам'яті, про можливості вербалізації спогадів, а також їхніх образів та емоційних вимірів.

Досвідна історія стосовно націонал-соціалізму

Після війни історичні дослідження про націонал-соціалізм, які провадилися у Федеративній республіці, спочатку перебували під домінуванням політичної історії, пізніше додалась «Ідеологія фашизму» (Нольте), потім соціально-історичні елементи, історія руху Опору майже водночас із дослідженнями про жертв націонал-соціалізму, та, нарешті, лише на початку 80-х років, в полі зору опинилися мовчазні більшості за часів націонал-соціалізму. У дебатах про безперервність та дискретність був відсутній – так майже програмно висловився тоді Лютц Нітгаммер – «народ», нібито люди народилися лише після 1945 року.

Тепер же саме *це* було виявлено завдяки пізнім усним опитуванням щодо життєписів та їхній інтерпретації, що, згідно з критикою, нібито не могло бути з'ясоване за допомогою цих свідчень про самих себе, покликаних виконувати «функцію виправдання», через «фальшиві» спогади чи Oral-History взагалі, а саме через елементи привабливості націонал-соціалізму для різних людей і груп того часу, поряд з елементами страху, тиску чи терору. Таким чином внутрішні механізми націонал-соціалізму, що саме лише через терор описані вкрай недостатньо, можна було тільки з часом точніше визначити⁹.

Лише за кілька років до того одна з телевізійних передач, яка описувала Шоах в дуже суб'єктивній, доступній для співпереживання манері, справила велике враження в Німеччині, а саме – телесеріал «Голокост». Серед інтелектуалів документальний фільм «Шоах» Ландсмана мав аналогічне значення, він також робить спробу творення досвідної історії, збирання та осмислення „testimonies» (свідчення) людей, які пережили ці події.

Протягом XX століття Німеччина вже неодноразово засвідчувала, що відбувається, якщо не надавати належної уваги осмисленню попередніх досвідів у політичній культурі та освіті. 50-і роки на Заході описуються не тільки через прозахідну тенденцію політики Аденауера або через роки «економічного дива», а цілком відмінно від більшості тодішніх сучасників – як часи тупого неприйняття осмислення також і злочинів націонал-соціалізму. Але 60-і роки описуються як період зрушень саме в цьому питанні. Німецькі історики того часу рішуче

заперечували б таку точку зору. Та й щодо НДР тематизується брехливість і фальшива героїзація в «офіційному антифашизмі», що також відкидалося б сучасними істориками колишньої НДР.

Після Германської імперії, Веймарської республіки, націонал-соціалізму, періоду окупації союзними військами та поділу на дві німецьких держави, після всіх цих політичних зламів люди повинні були переорієнтуватися. Значення такої переорієнтації для пізнішої політичної культури чи для колективної пам'яті в сучасній історії чи освіті завжди розпізнається вже заднім числом. Хто, як науковець із галузі сучасної історії, займався цими питаннями в той період, ставав, починаючи з дебатів щодо Лампрехта на рубежі XIX – XX століть, мішенню для докорів через те, що, нібито, працює на «суб'єктивістичний» кшталт і некритично використовує неточні джерела. І я припускаю, що опір, який чинився такому дослідництву, завжди якимось чином був пов'язаний з цією німецькою історією та з тим, що в політичній історії були «замішані» як головні представники гільдії істориків, так і великі прошарки населення, (ф. Плато 1998, б).

Переорієнтація в Німеччині після 1989 року

Возз'єднання знову показало, що для істориків не може бути байдуже, який вигляд мають спогади про НДР і колишню ФРН і який їхній подальший вплив. Бо, починаючи з 1989 року, ми переживаємо з населенням НДР і відповідно ФРН ситуацію, подібну до тієї, що виникла після 1945 року: людям необхідно було переорієнтуватися після політичного зламу, і не тільки політично, а й, особливо, щодо норм повсякденного життя. «Внутрішня єдність», «стіна в умах» чи аналогічно проблематичні формулювання не мають жодного сенсу, якщо б вони не були наповнені різними досвідами на Заході та Сході, якщо б не була досліджена різна «колективна пам'ять» на Сході та Заході, якщо б не біографічні зміни, коли не зважати на досягнення переконання в самому собі після періоду прищеплення невпевненості в собі, зокрема у зв'язку з далекосяжними змінами в нормах повсякденного життя та осмислення всього цього.

Приклад: коли ми в Інституті історії та біографії Заочного університету Гаген почали наприкінці 1991 року працювати над тематикою «Сім'я та школа в НДР» і знімати фільми до неї, ми швидко дійшли висновку, що опитувані колишні вчителі НДР вже через рік після возз'єднання Німеччини, після першої симпатії до західнонімецької системи шкільної освіти знову (чи вперше) в рамках «прихованого

консенсусу» бачили школи НДР в дуже позитивному світлі. Крім того стало зрозуміло, що батьки, які свого часу ходили ще до школи в НДР, втратили свою компетентність щодо питань освіти у стосунках зі своїми дітьми-школярами, тому розглядали, наприклад, проблематику так званої загальної школи (певний тип шкільної освіти в НДР) зовсім інакше, ніж це робили західнонімецькі вчителі та батьки, оцінюючи досвід середньої загальноосвітньої політехнічної школи (в НДР). Водночас, завдяки цьому дослідженню з'ясувалося, що обидві сторони – сім'я та школа – стосовно проблем освіти періоду НДР доходили згоди таким чином, який ніколи не фіксувався в шкільних документах. На жодне із цих питань не можна було дати відповідь на основі самих тільки документів. Кожному науковцю, що працює в галузі «емпіричної науки», одразу зрозуміло, що в даному випадку, як і у випадках аналогічних дослідницьких питань, необхідно працювати на основі різноманіття методів, що концентрація на якомусь одному методі, а саме – тільки на дослідженні документів, було б ознакою обмеженості, бо вони не могли бути вивчені за допомогою інтерпретації чи тільки за допомогою інтерпретації інтерв'ю після анкетування¹⁰.

Харібада – чи пуристи сьогоdnішнього дискурсу?

Інша фундаментальна критика, що зосереджує свою увагу на свідченнях-спогадах як історичному джерелі й при цьому також користується вже описаною принциповою критикою, розглядає такі сьогоdnішні опитування, як, наприклад, усні біографічні інтерв'ю, як артефакти, що відображають виключно історичний образ, повіданий в сьогоdnенні, та заперечує в ньому реальний зв'язок із минулою дійсністю чи вважає його таким, що не піддається науковому аналізу. Ця критика¹¹ здається спочатку переконливою, бо само собою зрозуміло, що кожне біографічне інтерв'ю, кожне сьогоdnішнє опитування щодо Oral-History є артефактами в сенсі новостворених джерел. І марно знову наголошувати на тому, що для більшості біографічних опитувань йдеться саме про досвіди, про їхнє осмислення та про пізніші погляди на історію. За цієї передумови я, насамперед, займусь аспектами критики, яка або відкидає конкретний зв'язок у спогадах із минулою дійсністю як джерело для історіографії, або якій байдуже, що міститься в цих свідченнях щодо «вірогідності» чи «зв'язку з дійсністю».

Можна було б спростити собі завдання й на першому рівні вдатися до вже зроблених зауважень: свідки епохи не вмирають сьогоdnі так,

як це було в минулому. У них тепер довге масмедійне життя, їхні свідчення зберігаються для майбутнього не тільки за допомогою письмових записів і протоколів, їхня автентичність зберігається також за допомогою магнітофонних плівок, телефільмів, «запуску» їхніх свідчень в Інтернет і через це вони швидко стають історичними джерелами для відповідного сучасного використання. Величезні обсяги інформації створюють великі архіви, доступні всім та усюди, й забезпечують свідкам епохи довге-предовге життя – як історичні джерела. Таким чином і певний артефакт «інтерв'ю» стає безпосередньо після його здійснення історичним джерелом, принаймні для розуміння часів його виникнення. Через це проблема критики переноситься в часі, до нового минулого. Інтерв'ю зможе використовуватись усіма критиками методів якісного опитування в історичній науці як джерело для часів, що вже минули.

Але проблема, природно, глибша: Фонд Спілберга «Survivors of the Shoah (ті, хто пережив Шоах)» є прикладом того, як загал свідків епохи, у висвітленні якої є зацікавлення, може визначати чи змінювати картини історії та їхню масмедійну презентацію на далеке майбутнє. І ця проблема не нова. Уже перша справді мільйонна масова публіка світових виставок XIX століття з її специфічними потребами змінювала погляди на історію: тепер, для того, щоб задовольнити потреби цієї масової публіки, професії, знаряддя праці та інструменти, одяг і житло, звичаї та обряди тощо – стали складовими презентації власної історії та історіографії, які до того часу поступалися в цьому на користь етнології та антропології¹². Що це означає, коли сьогодні та в майбутньому – і набагато предметніше – мільйонна публіка вже не тільки бачитиме щось на виставках, а й взагалі отримає певне відношення до пам'яті та до науки через відповідні розважальні цінності, через „Infotainment» чи „Edutainment», що зможуть презентувати своїх давніх свідків епох у відповідно персоніфікованій та перекресній формах, а також представити їх у рамках відповідно нових «контекстів» та заново структурувати? Історична наука наближатиметься до цієї проблеми як до «жахливого видіння», але не зможе ігнорувати її і, навпаки, буде змушена розробити методи, щоб ці нові ставлення до історії та її джерел виразити в цій новій медійній ефективності. Погляди на історію будуть ще більшою мірою, ніж це було раніше, визначати не тільки спогади, а й створювати нову критику джерел: бо зафіксована в документах дійсність, що вже сьогодні виявляє чіткі відмінності від вирішальної дійсності, буде через інші форми пошуків рішень ще більше жити своїм власним життям.

Спогад і його «міра істинності»

Давайте розглянемо останню, найважчу, хоча й не вирішальну проблему ментальної історії, проблему точних спогадів у рамках опитування, що проводяться через більш-менш тривалий час після тієї події чи того процесу, що їх пригадують. На відміну від дисципліни (соціальної психології) чи школи, яка представляється в цьому номері Гаральдом Вельцером, істориків має цікавити, природно, також і достовірність чи міра істинності свідків епохи вже хоча б для того, щоб була можливість інтерпретувати «слухність» певного свідчення чи невідповідність між якоюсь «неправдою» та її причинами.¹³

Фрітц Шютце вважається прабатьком теорії про відображення минулої дійсності у свідченнях пізніших інтерв'ю. Майже немає таких соціологічних біографічних досліджень, які б не посилалися на нього позитивно¹⁴ чи негативно. Сам Шютце надає можливості для нападів критикам механістичної теорії відображення, хоча він сам у вирішальних моментах говорить тільки про «гомологію» між минулою дійсністю та її відображенням у наративних (розповідних) інтерв'ю¹⁵. Але поняття «гомологія» не полегшує ситуації, бо в природничих науках воно має на увазі скоріше «погодження» або «узгодження», а у філософії – скоріше «відповідність». І саме поняття «відповідність» у його неточному визначенні більше підходить до нашого проблематичного предмета, проте тільки частково сприяє його з'ясуванню. На початку беруться – випадок із життя, подія, особа, розвиток певних подій або конфлікт, а з цього походить інформація в текстах чи біографічних інтерв'ю, які слід інтерпретувати – в даному випадку щодо їхньої міри істинності. Але як пов'язані між собою спогади та інтерв'ю? Чи є можливості для того, щоб за допомогою технік проведення інтерв'ю розширити свідчення та краще перевірити їх, чи навіть активізувати спогади?

Приєднана до мережі пам'ять та мережні зв'язки в інтерв'ю

Мистецтво проведення інтерв'ю полягає також і в тому, щоб суттєву подію чи навіть якусь подію, що визначала напрямок розвитку в житті особи, або ключову подію не залишати ізольованими, а в мережі, створеній із зв'язків, описів, епізодів та інформацій надати їм комплексності та зробити їх такими, аби їх можна було всіляко інтерпретувати та контролювати. Чому? Із власного досвіду я знаю, що в інтерв'ю існує певне співвідношення між кваліфікованим

розмаїттям певного інтерв'ю, що створюється особою, яка його проводить, чи партнером з інтерв'ю, та активізацією здатності до спогадів самого партнера з інтерв'ю. Із збільшенням кількості проведених мною інтерв'ю мені стало також зрозумілішим, що особи, які проводять інтерв'ю, можуть за допомогою технік і кваліфікацій підвищити результати спогадів, знизити рівень примусу щодо легітимації з боку партнера з інтерв'ю та створити розгалужену інформаційну мережу для пізніших інтерпретацій. Цю тезу необхідно роз'яснити, а саме – за допомогою певних прикладів, починаючи з найпростішого:

Приклад А:

Чоловік, який на запитання стосовно перебігу подій проведеної під керівництвом профспілок акції протесту, що відбувалася тридцять років тому, не міг назвати мені прізвищ учасників, зате був спроможний дуже точно описати мені перебіг подій конфлікту та його зміст. Під час своєї розповіді й уточнюючих відповідей, які він давав на мої додаткові запитання, прізвища учасників поступово почали спливати в його пам'яті. Вони частково знайшли своє підтвердження у протоколах ради трудового колективу, частково були доповнені партнером з інтерв'ю та навіть супроводжені такими історичними та біографічними подробицями з життя цих осіб, як офіцерське звання, членство в НСДАП або відношення до в'язнів, вивезених на примусові роботи. Отже, одразу виникають запитання до науки про пам'ять: чи відбуваються спогади в різних відділах нашої пам'яті по-різному? Чи можуть ці різні відділи взаємно активізовувати один одного? Чи мають місце особливі результати спогадів у похилому віці щодо подій молодості, гірші за якістю у порівнянні зі спогадами щодо подій, які відбувалися порівняно недавно?

Приклад Б:

Один підприємець, котрий займав високе становище у своєму галузевому об'єднанні за часів націонал-соціалізму, замовчував своє членство в НСДАП, проте міг дуже точно та сповнений гордості розповідати про те, якими корисними виявилися його контакти часів його колишньої діяльності як функціонера під час відродження фірми та виведення її із складеного британською окупаційною адміністрацією списку підприємств, призначених для демонтажу. Останнє вдалося йому завдяки розподілу повноважень в рамках власної сім'ї. Усе це дедалі більше підтверджувало існування обвинувачень, які висувалися проти нього в період денацифікації, що було помічено й ним самим, так що він, зрештою, під час проведення третього інтерв'ю,

все ж таки «визнав» своє членство в НСДАП. Створення мережі зв'язків у рамках вкрай насиченого інформацією інтерв'ю, яке стосувалося багатьох сфер особистого життя, повинно було врешті-решт зробити пролом в його власному «захисному мурі», що він сам вибудував і захищав за допомогою дотепних жартів і очевидної критики щодо НСДАП, а також в його соромі, котрий відчував через те, що приєднався до цієї «плебейської» неотесано-брутальної партії.

Приклад В:

Священик одного з міст (ще існуючої) НДР під час першої години нашого біографічного інтерв'ю з причин політичної обережності та дипломатичного такту не хотів торкатися теми переслідування та приниження його особи з боку партійного керівництва СЄПН й органів держбезпеки. Це йому і вдавалося, аж поки не відбулась розмова, яку я час від часу вів з його дружиною. Вона ж розповідала про те, наскільки ревнувала, коли секретарка священика, призначена йому міською адміністрацією, відкрито залицалась до її чоловіка – більше того: під час її (дружини священика) відсутності лягала в його ліжко (теж за його відсутності). Після цього священик звільнив цю жінку. Під час цього фрагменту розмови священик і його дружина дуже рознервувалися, що мені здалося проявом їхнього колишнього обурення та ревностів, і розповіли потім про інші намагання вплинути на них, знушання та обурливі спроби підриву їхньої репутації з боку місцевих органів СЄПН і Штазі. Греблю прорвало і вона вже не могла бути відновлена за допомогою наступних коректив, священик міг, звичайно, визначати тільки форму публікації, але не мої інтерпретації, здійснені із залученням інформації, отриманої мною пізніше. Ясна річ, що документальні докази цих маніпуляцій з боку керівних органів та держбезпеки вдалося отримати тільки після зрушень 1989 року. Звідси знову випливають запитання до науки про пам'ять або до моєї тези: самі по собі емоції, колишній емоційний стан можуть пригадуватися, вони сприяють іншим напрямкам спогадів і знижують перешкоджаючий поріг, а також поріг такту, що свідомо чи мимоволі обмежують пам'ять. Аналогічно ситуації із спогадами про емоції розвивається ситуація із спогадами про почуттєві досвіди: певний запах або смак їжі можуть пригадуватись і описуватись і, зі свого боку, активізувати інші спогади.

Приклад Г:

У моєму рідному селі, невеличкому населеному пункті в Нижній Саксонії різні співбесідники розповідали історію про падіння літака-бомбардувальника на початку 1945 року – в різних варіаціях. Суть

усіх цих розповідей: під час повернення з бомбардування Берліна один із британських літаків упав на околиці села. Перед його падінням окремі палаючі частини чи також і скинуті невикористані бомби упали вниз і влучили в розташовану осібно садибу. Тоді як багато мешканців села зібралися навколо місця падіння, та садиба почала палати, як смолоскип. Усі побігли туди та почали допомагати господареві рятувати добро. Під час розповіді я багато почув про «масу шинки, копченого сала та ковбас», які той селянин потай виготовив із нелегально забитої свині та приховав (а тепер мав усе це здебільшого розподілити між мешканцями села з метою «збереження таємниці»). Я також багато чого почув про обурення через бомбардування, здійснене союзниками, але ще більше про те, що вдалося врятувати з того бомбардувальника, починаючи від парашутного шовку до фрагментів фюзеляжу та крил, які були згодом використані для найрізноманітніших потреб, наприклад, для будівництва човнів і плотів. Але я мало що почув – і то лише як відповідь на додаткові питання – про британський екіпаж бомбардувальника.

Що сталося з ним? Пояснення, що мені давали, здебільшого утаємничено, а інколи й нетверезі свідки епохи під час, скажімо, таких народних гулянь як свято стрільців, були дуже різними: одні казали, що взагалі не було тих, хто врятувався, іноді йшлося про двох, а то й про п'ятьох живих. В одній історії їх, нібито, замкнули на ніч у пожежній частині, а потім передали «згідно з існуючим порядком» офіційним властям; в іншій історії – один «був ще живий, а потім помер» під час перевезення до села, згідно із третьою історією, було двоє пілотів, які врятувалися, згодом один із них помер, а другий пережив війну як військовополонений. У більшості інших історій свідки намагалися “тягнути” з відповіддю та взагалі нічого не розповідати. Я набув певного досвіду щодо «розмов та мовчання» в середовищі сільської громади, щодо нелегального забиття худоби та ще більше – про тодішнє ставлення до супротивників у війні, але, врешті-решт, так нічого і не дізнався про екіпаж збитого британського бомбардувальника.

Уже через багато років я опитував одну з мешканок села щодо робітників, вивезених на примусові роботи до Німеччини, які перебували в цьому селі. Вона повідала про те, наскільки різним було ставлення до іноземних робітників, як погано їм було в селянина (бауера), якому звільнені поляки помстилися в 1945 році, проте і як добре було іншим остарбайтерам, які, нібито, дуже раділи через те, що пережили війну за умов відносного спокою в Німеччині. Ось,

наприклад, Станіслав, його прозвали Стані, якому дуже симпатизувала особливо жіноча частина населення: гарному з вигляду, із зухвалою посмішкою та, насамперед, з його вмінням робити трюки верхи на коні та володінням мистецтвом вольтижування. Він, мовляв, якось, стоячи на одній руці, але на коні (на ваговозі) проскакав «верхи» через село, іншого разу, лежачи на спині, але курячи цигарку, і так далі, і тому подібне. Несподівано вона сказала: «Як йому добре малося в нас, ти можеш уявити хоча б з того, що він навіть своїх власних союзників затоптав до смерті». У мене просто відібрало мову. Тобто, згідно із цією версією цей Стані бив своїми, взутими в «грубі чоботи», ногами британських пілотів бомбардувальника, поки вони не померли. Це було для жінки, яку я опитував, доказом того, наскільки він себе ідентифікував із німцями. Жінка знала, що я цікавлюсь історією бомбардувальника, я вже раніше неодноразово розпитував її про це. Ніколи вона не згадувала про вбивства, скоєні Стані, навпаки, описувала його як симпатичного, навіть освіченого чоловіка років 25. Через 14 днів після інтерв'ю вона мене попросила не публікувати цієї історії. Мовляв, не впевнена, чи відповідає її розповідь дійсності, а тому не хотіла б комусь зробити боляче, бо вона ж згадувала й інших мешканців села, а також і себе, які, хоча й були присутні при цьому, але не втручалися.

Яка ж версія відповідала дійсності? Та спочатку про ще одну тезу, яка водночас є запитанням до науки про пам'ять: часто дізнаєшся в біографічних інтерв'ю про те, про що не запитував, дещо розповідається в іншому контексті, причому на пряме запитання щодо певної історії відповідь не була дана або навіть прихована. Очевидно, спогади функціонують таким чином, що стосовно певних подій із життя, незалежно від мотивів, виробилися й стали звичними обмеження пам'яті, які, проте, в інших контекстах спогадів без цього роду звичних обмежень менш ефективні й тому можуть розповідатися. У рамках цього інтерв'ю між двома особистими структурами легітимації виник конфлікт: одна, спрямована на виправдання від обвинувачення в злочинах, у даному випадку – у вбивствах, скоєних за часів Третього рейху, та наголос на доброму поведженні з більшістю іноземних робітників з боку «простих людей» села.

Якій версії варто було б віддати перевагу? Слід відзначити, в нершу чергу, що завдяки цим різноманітним варіантам з'явилися нові засоби порозуміння, тобто матеріал, який інтерпретується, чи відкрився доступ до подальших інтерпретацій. Потім зросла контрольованість як за допомогою інших опитувань, так і через залучення інших джерел,

і, нарешті, додалося переконливості певним припущенням. У даному випадку інші свідки епохи завдяки цьому варіантові жінки-свідка стали відкритішими, приязнішими та підтвердили саме цей варіант (інші мовчали й далі або не могли пригадати). Один із тих, хто тепер також був згоден із цим варіантом, видавав себе за очевидця та порадив звернутися до інших, ще живих осіб, які, нібито, також були присутні при цьому і можуть підтвердити означені події. До цього моменту в такого роду селянській спільноті замовчування не було жодних подібних зрушень.

*Екскурс щодо «добрих» і «поганих» інтерв'ю.
Окремі принципи зауваження стосовно технік проведення
інтерв'ю*

Із викладених вище тез випливають певні принципи припущення щодо якості інтерв'ю історичної спрямованості.

Інтерв'ю неодмінно мають бути біографічно спрямовані й торкатися різноманітних сфер і тем життя певної людини. Однією з причин наведених вище критичних зауважень і непорозумінь є така: чимало істориків проводять «експертні інтерв'ю» в сенсі опитування щодо точно визначених подій або обмежених тем. Потім вони зустрічаються з недостатньою результативністю пам'яті, а їхня критика щодо суб'єктивності посилюється, хоча вони, власне, й не зробили спроб вивчити що «суб'єктивність», тобто питання досвіду та осмислення історії. Через це ми, тобто співробітники Інституту історії та біографії, принципово, включаючи також і ситуацію з обмеженою дослідницькою метою, проводимо біографічні інтерв'ю. Вони здійснюються з метою ініціювання виникнення розповідної мережі та її подальшого творення, яка б містила в собі також попередню та наступну історії, частини біографії, що сягають якомога далі, щоб таким чином з'явилися можливості для інтерпретації, аби пізніші точки зору та минулі події життя змогли бути пов'язані між собою – і все це із сподіваннями щодо активізації спогадів і виявлення у партнерів з інтерв'ю таких способів осмислення, які б дозволили, наскільки це можливо, всеосяжні інтерпретації.

Напіввідкрите розповідне біографічне інтерв'ю добре себе зарекомендувало з ідеально типовими трьома фазами, які я, наскільки можливо, доповнив би ще й четвертою: спочатку частина, що відбувається у вільній манері, коли особа, яка проводить інтерв'ю, ставить такі загальні питання, як, наприклад: «Чи не могли б ви

розповісти мені вашу біографію?», а після цього поводить ся максимально стримано. Ця стриманість має той сенс, що таким чином уможлиблюється створення партнером з інтерв'ю розповідної конструкції всього свого життя. Як хтось конструює свою біографію та чому? Чи згадуються ключові події з життя для визначення головних напрямків, щоб зробити певний злам у житті очевидним? Чи присутні певні розповідні зразки, що в цій біографії свідомо чи мимоволі беруться за основу? Чи це, скоріше, професійні біографії або переживання якогось Вільгельма Майстера, котрі описують нинішній стан із певним перебільшенням як необхідний кінцевий пункт і факт цілеспрямованого життя? Чи, скоріш, як хаос, який визначається свавіллям і випадковістю, ривками в часі та фрагментами а la Robbe-Grillet? У чому полягають його основні акценти? Що розглядається, скоріш, як щось другорядне? Де про щось не згадується, що пізніше, після відповіді на додаткове питання, виявляється цілком значущим, і чому?

Отже, ця стриманість першої фази має певні цілі, що спочатку не обґрунтовані спробою інтерв'юера дотриматися «нейтралітету», проте цей уявний нейтралітет стає одним з основних елементів критики: не можна, мовляв, робити вигляд, ніби відразу з початком інтерв'ю не набуває дієвості діалогічна ситуація, що визначає все інтерв'ю в цілому. Усе це хоча й правильно, але при цьому забувається, що в даному випадку виникає ефект, який обмежує інтерпретацію, якщо постійно переривати висловлювання з приводу цього загального питання, через що це власне конструювання життя не відбувається. Більшість людей мають власне уявлення про себе та своє життя, що й цікавить досвідну історію як науку та про що ті, з ким проводять інтерв'ю, і хотіли б розповісти – незважаючи на більшу чи меншу різницю у віці між партнером з інтерв'ю та особою, яка проводить опитування, чи на довжину волосся, тобто зачіску, або на різну стать осіб, з ким проводиться інтерв'ю, що практично не дозволяє виникнути якомусь «нейтралітету». Переривання призводять до того, що вичерпується потік розповіді, який мав би значення для інтерпретації. Шютце має рацію, кажучи про «настирливе бажання розповісти», що виникає в партнерів з інтерв'ю, і яке так хочеться задовольнити. У цьому міг переконалися на власному досвіді кожен, хто взагалі проводив біографічні інтерв'ю. Цей досвід знаходить своє підтвердження ще й у тому, що ситуації розмови змінюються, коли інтерв'юер, грубо порушуючи всілякі уявлення про нейтралітет, таврує ганьбою, скажімо, антисемітизм партнера з інтерв'ю. Обережність партнера з інтерв'ю посилюється чи навіть заходить так

далеко, що даються лише такі відповіді, які не вступають у протиріччя з очікуваним сенсом «політичної коректності» – це основна помилка інтерв'юера, принаймні такого, котрий працює в історичному напрямку. Ситуація з відмовою від будь-якого уявлення про нейтралітет не така вже й проста, обґрунтування його мені інколи здається новим варіантом радикального початку дебатів щодо Oral-History двадцять років тому, коли навіть інтерв'ю називали «артефактом», що тоді, проте, завдяки прогресуючому досвіду швидко було диференційоване та навіть скореговане¹⁶. Тільки у випадку дуже обмежених дослідницьких намірів, наприклад, при вивченні впливу таких втручань і переривань – можна було б відмовитися від використання такого досвіду.

Друга фаза інтерв'ю слугує для безпосереднього уточнення незрозумілих окремих зауважень. Після цієї другої фази починається третя; в ній застосовується перелік запитань, складений заздалегідь – не в сенсі суворої послідовності на зразок анкети, а в залежності від ситуації, яка складається під час розмови. У даному випадку виникає головна проблема щодо з'ясування того, починаючи з якого моменту вважається відповідь на певне питання вичерпною чи, починаючи з якого моменту партнер з інтерв'ю вважає відповідь на певне питання, на його думку, вичерпною – це така проблема, що заслуговує на те, аби її обговорили в дослідницькій групі.

Я хочу б, якщо можливо, наприкінці інтерв'ю додав би ще й четверту фазу, фазу «суперечки». Під цим я розумію момент, коли обговорюються розбіжності між партнером з інтерв'ю та інтерв'юером, тобто, наприклад, якщо вже взяти тільки що наведений випадок, критика антисемітизму, що проявився в розповіді. Така суперечка про різні погляди, про відповідальність цієї особи взагалі чи конкретно в описаних ситуаціях звільняє інтерв'юера від відповідальності в ситуаціях захисту, наприклад, «злочинця», може також у ситуаціях надмірної ідентифікації, скажімо, жертв і тому подібне. Бо проблематичне завжди питання стосовно чесності інтерв'юерів щодо осіб, з якими проводяться інтерв'ю: якщо, особливо на початку, присутня стриманість щодо власних поглядів, оцінок, яка може сягати навіть рівня «підступної» замкнутості, коли навіть відбувається сварка, чи справді завжди вимикається магнітофон, якщо про це просять? Тоді в рамках подібних дилем інтерв'юери знають, що вони пізніше, а саме – в цій четвертій фазі, зможуть висловитися з приводу поглядів або оцінок, які є надто відмінними чи навіть спірні. Крім того, для пізніших інтерпретаторів цього інтерв'ю

буде легше інтерпретувати попередні позиції інтерв'юєрів чи їхні недостатні/відсутні реакції на «обурливі» свідчення партнерів з інтерв'ю як «тимчасову мімікрію». Із власного досвіду я знаю, що в цій четвертій фазі може відбутися новий розвиток ситуації в розмові та виникнути нові засоби порозуміння – це є ще одним зауваженням про те, що так званий нейтралітет хоча й не може на попередньому етапі бути забезпечений повністю, але він, усе ж таки, має певну релевантність.

Часто такі проблеми взагалі не набувають актуальності, а саме – тоді, коли особам, які проводять опитування, вдається сигналізувати великий інтерес щодо зображення свідчень свідків епохи як дуже важливе джерело, продемонструвати своє зацікавлення конкретною біографією (абсолютно серйозно, а не «підступно») та, насамперед, через досягнення готовності спільно знайти стежку до минулого. Здатність до передачі/роз'яснення таких позицій здається мені такою ж суттєвою складовою кваліфікації інтерв'юєра, як і (насамперед) соціальна компетентність, експертні знання в поєднанні з професіональністю, зацікавленістю та емпіричною відкритістю щодо різноманітних поглядів, оцінок та інтерпретацій.

Ще деякі зауваження: слід тільки дуже рідко ставити питання щодо позицій або оцінок, дат певних подій тощо, а, насамперед, давати стимули, «провокувати» розповіді анекдотів та історій, описи людей, друзів, членів сім'ї, колег, начальників, рутинного режиму дня, конфліктів, стосунків або взагалі конкретні оповіді про певний час, коли, наприклад, уперше вийшов на роботу, вперше зустрів своє майбутнє кохання чи якраз був заарештований або депортований тощо. Як з'ясувалося, саме завдяки цим обхідним шляхам можна скоріше щось дізнатися про попередні погляди/відношення, ніж за допомогою прямих питань, відповіді на які часто-густо демонструють сьогоднішні нашарування та точки зору.

Історії не слід переривати також і в тих випадках, коли вони розповідаються повторно, бо «повторні історії стають дедалі відточенішими й розповідаються з наголосом на основні моменти, («сіль») у них через те, що вони, вочевидь, мали «успіх» у слухачів. Тому вони створюють, на мою думку, можливість для висновків щодо попередніх поглядів, може, навіть, щодо попередньої «публіки». Приклад: у 1945 році дуже молодий солдат, який у 17-річному віці добровільно пішов до Ваффен-СС (військових підрозділів СС), розповідав мені протягом трьох інтерв'ю щонайменше тричі історію одного парі, яке він уклав влітку з одним із колег з ради трудового колективу одного підприємства.

Б'юсь об заклад, заявив він своєму колезі, що ми на цьому підприємстві не знайдемо жодного нациста, який визнає, що він був нацистом, Парі було укладене на ящик пива. Ви не повірите, додав він, звертаючись до мене, чого тоді був вартий ящик пива. І справді: вони не знайшли жодного нациста на цьому величезному підприємстві. При цьому він же сам чув, як кричали «Хайль!», коли в 1936 році Муссоліні разом із Гітлером був тут у Крупна. «Я ж знав майстра, що був нацистом і кривдив іноземних робітників, одного з яких він навіть розстріляв. Але я, я не міг сховатися. Моє татуювання залишилось.» Мені було дуже важко вислухати, не реагуючи, цю історію вп'яте, коли він мені її розповідав через кілька років. Але все ж таки з'явилася новація: це було татуювання та його неминучість.

Корисним є також використання таких інших особистих документів, як, наприклад, свідчення, особисті листи чи фотоальбоми. Саме останні з багатьох причин дають імпульси для наступних спогадів: фотографії мають іншу чуттєвість і викликають інші спогади; крім того підписи під фотографіями самі по собі є джерелами, здебільшого ті, що зроблені раніше; нарешті, проявляються відмінності чи збіги між попередніми розповідями та цими документами.

Це є підставою для того, аби вести розмову, якщо можливо, в помешканні партнера з інтерв'ю, щоб мати ці документи під рукою. Ще одна причина: партнери з інтерв'ю почуваються впевненіше, менше нервують, поведуться як господарі, що приймають гостей, тобто, здебільшого виявляють більшу готовність допомогти та щедрість, і сприймають інтерв'ю як власну справу.

Додаткові інтерв'ю, що проводяться з подружжями, сім'ями чи групами також зарекомендували себе з кращого боку, при цьому з'являються додаткові імпульси для оповіді, а також для створення «спільних спогадів» або для корегування одного за допомогою іншого й навпаки. Вони здаються мені особливо необхідними при вивченні питань або подій, до яких інших джерел немає.

У будь-якому випадку інтерв'юери мають складати протоколи інтерв'ю, аби можна було зафіксувати їхні позиції чи ставлення, що за інших обставин майже неможливо зробити видимими чи чутними, їхні оцінки партнерів з інтерв'ю, їхні думки щодо помешкань, умеблювання та облаштування чи атмосферу бесіди.

Етнографія відкрила безліч «зразків оповіді», вони дають імпульси як для інтерв'ю, так і для інтерпретації¹⁷. Ці зразки уявляються мені в історичних аналізах такими, що можуть записуватись і доповнюватись:

так, наприклад, оповіді та образи, що знов і знов виникають та слугують для «переконавання самих себе» в рамках сімей, груп або навіть цілих контингентів населення в ситуації, що є, скоріше, загрозливою, чи історії про те, як слабкі «перехитрили» тих, хто був при владі та могутності (наприклад, по відношенню до нацистів, до союзників після 1945 року чи до західних німців після 1990 року). На мою думку, вони особливо відзначаються тим, що відповідають загальній емоційній ситуації, через що швидко сприймаються та – часто як власний досвід – передаються: прикладом цього є так звані історії – «свідчення про невинність» (несподівано з'ясувалося, що кожен сховав у себе свого єврея, так, наприклад, пан XV, який був «золотим фазаном» [високопоставленим функціонером націонал-соціалістичної партії], але після 1945 року...) чи жарти про «невігласів» – союзників, яких можна було так само легко перехитрити, як і тупоголових західних німців після 1990 року в колишній НДР.

Висновок

«Добре» інтерв'ю повинне, на мою думку, відзначатися тим, що воно має активізувати за допомогою різноманітних підходів різні спогади, збільшувати весь набір розповідей, посилянь, контролю та інтерпретацій і, таким чином, підвищувати переконливість певного припущення та поліпшувати можливості отримання за допомогою інших джерел спростувань чи підтверджень. Взаємний зв'язок («мережа») між різними рівнями, змістами та розповідями стосовно певних подій, процесів або осіб в інтерв'ю відповідають – згідно з моєю тезою – описові науки про пам'ять, про різні «типи пам'яті» в людини та їхній взаємозв'язок («мережу») між собою.

ПРИМІТКИ

¹ Цей матеріал ґрунтується на доповіді, призначеній в якості проблемного начерку для конференції з проблематики свідків епох, яка відбулася наприкінці січня 2000 року в Інституті історії та біографії Заочного університету Гаген в Люденшайдті.

² Такою була назва заходу, однак із знаком питання.

³ Я також слухав тоді пана Кроненберга з великим інтересом, симпатією та спочатку з некритичним ставленням.

⁴ Зауважте особливо: нову книгу Алейди Асман, яка нещодавно (1999 р.) вийшла та якої ще практично не торкнулася дискусія, що точиться тут. Крім того див.: Алейда Асман і Гарт, Дітріх 1991 р., Асман, Ян і Гольшер, Тоніо 1988 р.

⁵ Таких «незайманих свідків епохи» слід, на мою думку, для історіографії

відрізняти від професійних свідків епохи так само, як очевидців від «вторинних свідків епохи», чи опис, складений безпосередньо після події, від пізнішого опису.

⁶ Її цікавить, насамперед, те, що сьогодні кажуть про кризу пам'яті, наприклад, те, що констатується Пером Пора (1990 р.) «як відокремлення сучасності від минулого» (13).

⁷ Козелек, 1994 (цитуються за Алейдою Асман, 1999 р., 14)

⁸ Див. із цього приводу різні робочі звіти за результатами кількісних біографічних досліджень, насамперед, у рамках проекту «Перебіги життя та історичні переміни в колишній ПДР» Інституту досліджень із галузі освіти імені Макса Планка, складені Гансом Ульріхом Манером, Мартіном Дівальдом, Йоганесом Гуїнінком та ін. з початку 90-х років.

⁹ Із часу здійснення проекту «ЖейУієП та соціальна культура в Рурській області в період 1930 – 1960 рр.» (LUSIK), який було розпочато в 1980 році, існує значна кількість відповідної літератури з цього питання: Пітгамер, Лютц (видавець) 1983 р., а також того ж автора та ф. Плато (видавець) 1985 р. Із цього ж проекту – ф. Плато 1984 р.

¹⁰ Проте коли ми формулювали такі питання та проблеми для заявки на дослідження, яке обґрунтовувало різні методи доступу, починаючи від документів і закінчуючи анкетуванням, один з експертів заявив, що шкільна документація забезпечує достатній обсяг інформації, і ми мали б обмежитися цим джерелом. Це ще один приклад того, наскільки впертим та обмеженим є ставлення окремих представників гільдії істориків до питань ментальної історії та наскільки беззаперечно вони довіряють письмовим свідченням – і це, як навмисне, саме по відношенню до ПДР, в якій між дійсністю згідно з документами та дійсністю на основі досвіду була різка невідповідність. Див. із цього питання: ф.Плато (видавець) 1999 р.

¹¹ Гаральд Вельцер вважає себе представником такої критики; через це ми обидва як представники різних підходів вирішили провести згадану спільну конференцію «Свідки епохи як природні антагоністи гільдії істориків?». Див. із цього приводу викладену нижче статтю.

¹² Про ці етнологічні та музеологічні “Обхідні шляхи історіографії” Алісф. Плато працювала 1999 року.

¹³ Це було б також слушно й для досліджень Вельцера через те, що тільки тоді можна точніше визначити “коди”, про які той, хто проводить інтерв'ю, і той, з ким проводять інтерв'ю, інколи домовляються щодо “певної” дійсності чи щодо пригаданої дійсності – про що і йдеться в окремих його роботах.

¹⁴ Насамперед, через розроблені Шютце техніки проведення інтерв'ю.

¹⁵ Шютце – 1976, 1981, 1984, 1989 рр.

¹⁶ Див. методологічні статті Лютца Нітгамера: Запитання – Відповіді – Запитання в Нітгамер і ф. Плато, 1985 р., 392 – 445. Вони все ще вельми варті того, щоб їх прочитати.

¹⁷ Як один із перших в історичних дослідженнях: Леман, 1978 р. та 1983 р.